

17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda "Bağnazlığın Zaferi" Efsanesi*

Khaled
AL-ROUYHAB **

Çev. Tuğrul Kütükçü***
Aygün Yılmaz****

Öz: Halil İnalçık'ın *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ* (1973) eserinden bu yana, tarihçiler arasında 1600'lerden sonra, büyük oranda tutucu Kadızâdelilerin yükselişinin bir etkisi olarak Osmanlı ulemasının akli ilimlere olan merakının kaybolduğu görüşü kabul edilmiştir. Bu makalede, 17. yüzyıl Osmanlı uleması arasında akli ilimlere olan ilgide aslında düşüş olmadığını savunmaktayım. Bilakis mantık, diyalektik, felsefe ve kelâma olan ilgi yükselişte gibi görünmektedir. Safevi İran'dan kaçan Sünni Fars, Azeri ve Kürt âlimler kendileriyle birlikte akli ilimlerdeki yeni ilmi çalışmalarını getirmiş ve başarılı öğreticiler olarak ün kazanmışlardır. Ayrıca akli ilimler üzerindeki çalışmaların okutulduğu ve öğretildiği Osmanlı medreselerinin sayısının, 17. yüzyılda önemli ölçüde yükseldiği görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadızâdeli, Saçaklızâde, Birgivi, Mantık, Felsefe, Diyalektik, Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl.

* Bu makale İngilizce olarak yayımlanmıştır: Khaled al-Rouyhab, "The Myth of 'The Triumph of Fanaticism' in the Seventeenth-Century Ottoman Empire," *Die Welt Des Islam* 48/2 (2008):196-221. Bu makaleyi ortaya çıkarma fırsatı verdikleri, geri dönüşleri ve yardımları için Harvard Üniversitesi'ndeki Sohbet-i Osmani topluluğuna ve Prof. Dr. Cemal Kafadar'a teşekkür ederim. (Yazarın notu)

** Harvard Üniversitesi İslam Entelektüel Tarihi Profesörü

*** Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi. E-Posta: tugrulkutukcu@hotmail.com – ORCID ID: 0000-0002-9060-6844

**** Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı. E-Posta: aygnylmz94@gmail.com – ORCID ID: 0000-0002-3347-0776

Halil İnalıcık'ın, ilk olarak 1973'te yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ 1300-1600* adlı klasik eserinin son dan bir önceki bölümü "Bağnazlığın Zaferi" olarak isimlendirilmiştir. Bu bölüm, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı kültürel ve entelektüel gelişiminin 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda dini gericiliğin yeniden canlanmasıyla nasıl sona erdirildiğini açıklamaktadır. İnalıcık'ın açıklamasına göre astronomi ve felsefe gibi geliştirilen akli ilimlerin eski geleneği, ismini vaiz Mehmed Kadızâde'den (ö. 1635) alan ve tavizsiz, sıkı din âlimi Mehmed Birgivî'den (ö. 1573) esinlenen, tutucu Kadızâdeli hareketinin şiddetli bir şekilde ortaya çıkmasıyla yok olmuştur. İnalıcık, akli ilimlerdeki bu ilginin azalmasının, Osmanlı'yı Batı Avrupa'da yapılan en son bilimsel ve felsefi gelişmeleri değerini anlamayacak bir konuma soktuğunu öne sürmüştür.¹

İnalıcık'ın iddiası, Marshall Hodgson'un 1974'te basılan ve gayet etkili olan 3 ciltlik İslam medeniyeti araştırmasında, *İslam'ın Serüveni (The Venture of Islam)*, dile getirilmiştir. Hodgson 13. yüzyıl sonrası İslam medeniyetinin gerilemesi fikrini eleştirmiş ve 17. yüzyılda İslam uygarlığının Safevi İran'ın ve Babür'ün kültürel ve entelektüel "aydınlanmasını (floresan)" gözden kaçırdığını vurgulamıştır. Ancak o, genellikle İnalıcık'ı takip ederek 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda aydınlanmanın çok az olduğu ya da hiç olmadığı sonucuna varmıştır. Hodgson'a göre, "akli ilimler" Osmanlı İmparatorluğu'nda 15 ve 16. yüzyıllarda gelişmiş fakat 17. yüzyılda pürizmin (dini saflığın) yükselişinden zarar görmüştür.²

Geniş ölçüde (haklı olarak) takdir edilen İnalıcık, Hodgson ve onların arkasından gelen tarihçilerin otoritesiyle, Osmanlı'nın 16. yüzyıldan sonra akli ilimlere sırtını döndüğü fikri, daha sonraki çalışmalar için bir aksiyom haline gelmiştir. Örneğin Francis Robinson; Osmanlı, Safevi ve Moğolların müfredatlarını karşılaştırdığı bilgilendirici son çalışmasında bunu sabit bir hakikat olarak ele almıştır.³

Meselenin doğrusu İnalıcık'ın düşündüğünden çok farklı görünüyor. "Akli ilimler", sonraki bölümde iddia ettiğim gibi 17. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda kuvvetli bir şekilde ilerlemiştir. Doğrusu, yine bundan sonraki bölümde savunacağım üzere, 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı bilim çevrelerinde bu disiplinlere olan ilginin arttığını öne sürmek için kanıtlar vardır.

1 Halil İnalıcık, *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600* (London: Weidenfeld&Nicholson, 1973), 179-185.

2 Marshall Hodgson, *The Venture of Islam III* (Chicago: Chicago University Press, 1974), 3: 123.

3 Francis Robinson, "Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems," *Journal of Islamic Studies* 8 (1997): 151-184. Bu makalenin özellikle şu sayfalarına bk. 155, 172.

I.

"Bağnazlığın Zaferi" tezi için Halil İnalçık tarafından sunulan bulgular şunlardan oluşur:

(I) 16. yüzyılın sonundan itibaren güçlü bir şekilde bağnaz Kadızâdeli hareketinin ortaya çıkması,

(II) Yapımından sadece birkaç yıl sonra 1580'de Osmanlı gözlemevinin yıkılması,

(III) Kendi dönemlerinde akli ilimlere olan ilginin azaldığından yakınan Osmanlı âlimi ve kâdısı Ahmed Taşköprülüzâde (ö. 1560) ile Osmanlı kâtipi ve bibliyografyacı Kâtip Çelebi'den (ö. 1650) yapılan alıntılar.

Bu bulgulara daha yakından bakıldığında, bunların kesin olmaktan uzak olduğu görülecektir.

16. yüzyılın sonunda Kadızâdeli hareketinin ortaya çıkışı kesinlikle inkâr edilemez. Ancak hem Kâtip Çelebi ve Naîmâ (ö. 1713) gibi çağdaş gözlemcilerin yorumundan hem de daha yeni araştırmalardan ilk akla gelen manzara, dindar ulema sınıfı içerisinde Kadızâdelilerin azınlıkta olduğudur⁴. Bunun ışığında, bir kimse basit bir şekilde, Kadızâdelilerin ortaya çıkışının, Kadızâdelilerin onaylamadığı uygulamaların bütününde bir "gerileme" anlamına geldiğini varsaymamalıdır. Örneğin Kadızâdelilerin, sûfilere (hakaretlerinin çoğunda) hedef aldığı gerçeği, 17. yüzyılda İsmâil Ankaravî (ö. 1631) ve Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî'si*⁵ üzerine şerhleriyle meşhur Sarı Abdullah Efendi (ö. 1661); İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* üzerine yaptığı kıymetli şerhinden dolayı "Şârih-i Fusûs" olarak bilinen Abdullah Bosnevî (ö. 1644), günümüzde hacimli işari tefsiri *Rûhu'l-Beyân* ile bilinen İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1724) gibi Türk Osmanlı sûfilerinin ortaya çıkışını engelleyememiştir.⁶

4 Madeleine Zilfi, *The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age, 1600-1800* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988), ch. 4, özellikle bkz. 190; G. L. Lewis (mütercim), *Katib Chelebi: The Balance of Truth* (London: George Allen & Unwin, 1957), 137 ("Günümüzde Kadızâde müntesiplerinin aşırılıkları nedeniyle adının çıktığını ve genel bir kınama kazandıklarını belirtmek gereksizdir").

5 İsmâil Ankaravî için bkz. Nev'îzâde Atâî, "Hadâiku'l-Hakâik," *Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri* içinde (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 2: 765, bkz. Bilal Kuspınar, *İsmail Ankaravi on the Illiminate Philosophy* (Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1996). Sarı Abdullah için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, "Vekâiyü'l-Fuzalâ," *Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri* içinde (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 3: 280. Mesnevi hakkındaki her iki şerh de 19. yüzyılda basılmıştır; İsmâil Ankaravî'nin 6 cildi 1251/1835-6'da ve Sarı Abdullah'ın 5 cildi 1288/1871-2'de Matbaa-i Âmirî tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

6 Abdullah Bosnavî hakkında bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâiyü'l-Fuzalâ*, 3: 146 ve Muhammed Emin el-Muhibbî, *Hulâşatü'l-eşer fi a'yâni'l-karni'l-hâdi'aşer* (Kahire: el-Matbaa el-Vehbiyye, 1284/1867-8) 3: 86. İsmail Hakkı Bursevî için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâiyü'l-Fuzalâ*, 4: 683:

Bu listeye, Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1628) ve Abdülahad Nûri (ö. 1651) gibi kendi zamanlarının çok ötesinde etkilerini sürdüren ve İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini öne çıkaran 17. yüzyılın diğer meşhur Türk yorumcuları da eklenebilir.⁷ İmparatorluğun Arapça konuşulan bölgelerinde de sonraki yüzyıllar için etkili bir sûfi el kitabı olan *es-Seyr ve's-Süluk ila Meliki'l-Müluk*'un yazarı Halepli Halvetî sûfi Kasım Hânî (ö. 1699), "varlığın birliği (*vahdet el-vücut*)" ve müzik dinlemek gibi sûfilerin tartışmalı teorileri ve pratikleri için etkili müdaafalar ve İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* ve İbnü'l-Fârız'ın *Divan*'ı gibi bazı klasikler üzerine şerh yazan Şamlı Kâdirî ve Nakşibendî sûfi Abdülganî Nablusî (ö. 1731), Şettârî ve Nakşibendi Medineli sûfiler Ahmed Kuşâşî (ö. 1661) ile "varlığın birliğine" dair etkili ve kalıcı müdaafalar yazan müridi İbrahim Kûrânî (ö. 1690) gibi meşhur sûfiler ortaya çıkmıştır. 17. yüzyılda İbnü'l-Arabî'nin teorileri üzerinde önde gelen Osmanlı yorumcularının sayısı gerçekten dikkat çekicidir ve 15 ya da 16. yüzyılların daha fazla yorumcu sayısı üretip üretmediği şüphelidir. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda sûfizm olan ilginin azalmasını Kadızâdelilerin varlığına bağlayan herkes ciddi şekilde yanlış bir hükme varmış gibi görünüyor. Ve akli ilimlere olan ilginin azaldığı çıkarımının niçin hala haklı olarak görüldüğü de tamamen açık değildir.

Üstelik aynı şekilde Kadızâdelilerin "akli ilimlere" karşı olduğu da açık değildir. Kâtib Çelebi, Mehmed Kadızâde'ye cenaze töreninde "Bir mantıkçı öldüğünde kim gözyaşı döker?"⁸ şeklinde bir ifade atfeder. Ancak bu, Kadızâdeli çevrelerde kabul edilmemiş olabilir ya da genel bir görüş olmayabilir. Mehmed Birgivi'nin bizzat kendisi mantık, diyalektik, kelâm, matematik ve astronomi çalışmalarını açıkça kabul etmiştir. Birgivi, baş eseri olan *Tarikatü'l-Muhammediyye*'de matematiğin *farz-ı kifaye* olduğunu ifade eder. Örneğin Müslüman toplum (fakat her Müslüman üzerine değil) içerisinde matematiğin eğitim ve öğretimi bir kesimin üzerine vazifedir.⁹ Aynı zamanda Birgivi *kelâm* çalışmalarının da farz-ı kifâye¹⁰ ol-

İsmail Hakkî'nin Kûrânî yorumları 19 ve 20. yüzyılların başlarında Kahire ve İstanbul'da tekrar basılmıştır (örneğin, Bulak 1255 / 1839-40, Bulak 1287 / 1870-1 ve Matbaa-i Âmire, 1285 / 1868-9).

7 Aziz Mahmud Üsküdarî için bkz. Nev'izâde Atâî, "Hadâiku'l-Hakâik," 2: 760. Nuri için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fuzalâ*, 3:547. Eski divan, 19. yüzyılda (Muhibbî Matbaası, 1287 / 1870-1 ve Matbaa-i Hayriye 1338 / 1919-20) İstanbul'da tekrar basılmıştır, sonraki vaazların toplandığı kadarıyla (Matbaa-i Âmire, 1263 / 1846-7 ve Bolulu İbrahim Efendi Matbaası, 1309 / 1891-2). Ayrıca 19. yüzyılda her iki yazar tarafından da bir takım daha kısa yazılar da yayımlanmıştır.

8 Bkz. Muhammed Halil Murâdî, *Silkü'd-dürer fi a'yânî'l-ğarnî's-şânî 'aşer* (İstanbul-Kahire 1291/1874-5—1301/1883-4 1:5 (Kûrânî), 3:30-38 (Nablusî) ve 4: 9 (Hânî). Kuşâşî için bkz. Muhibbi, *Hulâsatü'l-eşer*, 1: 343-6.

9 G. L. Lewis, *Katib Celebi: The Balance of Truth* (Londra: George Allen&Unwin, 1957), 136.

10 Mehmed Birgivi, *Tarikatü'l-Muhammediyye* [Receb Âmidî (ö. 1676?) ve Ebû Said Hâdimî'nin (ö. 1762) şerhleriyle birlikte basılmıştır] (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1348/1929-30), 1:255.

duğunu söylemiştir.¹¹ Felsefecilerin ilimlerine (*ulûm el-felâsife*) gelince, Birgivî'nin kararı beklenmedik şekilde nüanslıdır. Mantığın durumu kelâmın durumu gibidir. *Mantık*, Birgivî'ye göre *farz-ı kifâyedir*. İbn Teymiyye (ö. 1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350) gibi kadîm Hanbelî püristler ise mantığa tamamen karşıdırlar. Birgivî'nin mantığa dair olumlu ve veciz hükmü, zamanında sûfiler ile popüler dini yenilikleri kınamada Birgivî'yi yakından takip eden ve onun müşarîhi olan Receb Âmidî'nin (1676?) aktardığı şu yoruma yol açmıştır:

Mantık, ilahi ve manevi ilimlerin en soylularından biridir; bazı ilim adamları onu akli ilimlerin başı yapmış ve bazı dindar âlimler zorunlu varlığı bilmeye bağladıkları için onu (mantık) şahsi vazife haline getirmiştir. Özetle, mantık hiçbir yerde saklanamayan güneş gibi göz kamaştırıcı bir ispat bilimidir. Gerçekleri bilemeyen ve incelikleri göremeyenler hariç hiç kimse onun güzel niteliklerini reddedemez.¹²

Birgivî'ye göre, filozofların ilimlerinden biri olarak düşündüğü geometri (*hendese*) mübahtır. Metafiziğe (*ilâhiyyât*) gelince, onun bir kısmı din ile çatışır ve bu yüzden bir kimse onu çürütmek için (*illâ alâ vecî'l redd*) çalışmadığı sürece metafizik yasaklanmıştır. Metafiziğin diğer bölümleri vahiy ile çatışmaz ve bunlar *kelâm* ilminin içine dahil edilmiştir. Aynı şekilde fizik de (*tabîiyyât*) din ile çatışan kısım ve kelâma dahil edilen kısım olmak üzere ikiye ayrılabilir.¹³ Burada Birgivî, fizik ve metafizik konularını içeren İcî'nin (ö. 1355) *el-Mevâkıf* ve Beyzâvî'nin (ö. 1317) *Tavâli'u'l-Envâr* gibi eserlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda okutulan kelâmın klasik çalışmaları olduğunu ima ediyor. Birgivî, görev icabı dahi olmasa da *tıp* çalışmalarını *mendub* sayar.¹⁴ Astronomi de aynı kategori içinde yer alır. Diğer taraftan astroloji yasaklanan bir ilimdir. Birgivî şöyle der:

Derim ki: "Şayet ay ya da güneş tutulması ya da deprem veyahut bunun gibi olaylar falanca zamanda olur denilir ve zamanı geldiğinde o olur!" gibi hükümlerden dolayı yıldız ilmi (*ilm el-nücûm*) yasaklanmıştır. *Kible* yönünün ve namaz vakitlerinin (*el-mevâkıt*) belirlenmesine gelince, ki *hey'et* diye adlandırılan ilimlerdir, bunlar namazın şartlarından ve araştırma olgusuyla bilinmek zorundadır ve bu ilim, bilginin ve tahkikin şartlarından biridir. Bu yüzden onun çalışılması mübahtır.¹⁵

11 Birgivî, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1:258.

12 Birgivî, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1:262.

13 Birgivî, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1: 262-5.

14 Birgivî, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1: 266.

15 Birgivî, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1: 260.

Aslında Osmanlı âlimlerinin en katılarından biri olan ve Kadızâdeli hareketine ilham veren Birgivî'nin astronomi ilmiyle ilgili bir problemi olmadığı gerçeğiyle 1580'de Osmanlıdaki gözlemevinin yıkımının arkasındaki sebepleri tekrar gözden geçirmek gerekir. Gerçekten de 1577'deki gözlemevinin inşasının ana sebebinin astrolojik olduğu açıktır ve birkaç yıl sonra onu yok eden etken astronomiye değil astrolojiye olan düşmanlıktır. Osmanlı gözlemevinin kısa süreli varlığı ile ilgili bir dizi çalışma yayımlayan bilim tarihçisi Aydın Sayılı: "Gözlemevinin kurulmasının gerekçesi ve amacı neredeyse tamamen astrolojiktir" demektedir.¹⁶ Sayılı'ya göre, gözlemevinin kuruluşuyla aynı dönemdeki tafsilatlı söylentilerin birinde, hem gözlemevine başkanlık eden astrologun övgüsünden hem de gözlemevinin yıkımını haklı gösterme çabasında astrolojik faaliyetlerden ayrıntılı olarak bahsedilmektedir.¹⁷ Arap astronomi tarihçisi D. A. King ayrıca şunları kaydeder: Gözlemevinin yıkılması, "1577'de meşhur kuyruklu yıldızın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı müneccimlerinin, Osmanlı Devleti'nin Safevilere karşı zaferini yanlış bir şekilde tahmin etmelerinin" sonucu olarak görülür.¹⁸ İnalçık 16. yüzyılda Osmanlı ulemasının akli ilimlerden uzaklaştığını iddia ettiğinde aklında *astrolojinin* ilmi disiplinlerden biri olup olmadığı şüphelidir.

İnalçık'ın tezinin dayanağı olarak ileri sürülen Taşköprülüzâde ve Kâtip Çelebi'den yapılan alıntılar da ikna edici olmaktan uzaktır. Zamanın bozulmasından yakınmak iyi bilinen geleneksel bir konudur (*topos*). Bu bulguları başka kanıtlar sunmadıkça ya da desteklemedikçe olduğundan fazlası gibi göstermek tehlikelidir.¹⁹ Şüphesiz Taşköprülüzâde ve Kâtip Çelebi, geçmiş zamana kıyasla kendi dönemlerinde "akli ilimlere" olan ilginin azaldığı izlenimine sahip olabilirler. Bununla birlikte, her iki âlim de "akli ilimler" konusunda hevesli oldukları için ideal bir geçmişte bu ilimlere saygı gösterilip geliştirildiği hususunu abartmaya eğilimli oldukları söylenebilir.

16 Aydın Sayılı, "Ala al-Din al-Mansur's Poems on the Istanbul Observatory," *Belleten* 20 içinde (1956): 429-484. Alıntı, 445. sayfadandır. Ayrıca bkz. A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 303. Sayılı, "dinsel fanatizmi" gözlemevinin yıkılmasının arkasındaki bir faktör olarak görmekte, ancak bu ifadeyi kullanmayı haklı çıkaracak herhangi bir kanıt sunmamaktadır.

17 Sayılı, "Ala al-Din al-Mansur's Poems," 446.

18 D. A. King, "Taki al-Din b. Muhammad b. Ma'ruf," *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. Baskı, (Leiden: E. J. Brill, 1960-2002), 10: 132.

19 D. A. Howard "Ottoman Historiography and the Literature of Decline of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Asian History* 22 (1988): 52-77. isimli makalesinde bu tür meselelerin, bir türe olan edebi katkılardan ziyade, gerçeğin basit gözlemleri olarak ele alınmasının görünmez bir tehlike olduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü gibi Taşköprülüzâde ve Kâtip Çelebi'nin şikayetlerini dikkate almamak için en etkili sebep, onların zamanında felsefeye olan ilgide önemli bir artış olduğu izlenimini veren 17. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden yapılan alıntıları kanıt olarak göstermenin mümkün olmasıdır. Örneğin, Mekkeli âlim Muhammed Alî b. Allân Sıddîkî (ö. 1648) Birgivi'nin *Tarikatü'l-Muhammediyye* üzerine yaptığı şerhinde şunları söyler:

Bu zamanda ve bundan bir önceki dönemde çoğu insan arasında filozofların ahmaklığını çalışmak yaygın hale gelmişti, onlar buna *hikmet* dediler ve bunla meşgul olmayanları cahil olarak kabul ettiler. Onlar kendilerini başarılı insanlar olarak görürler ve felsefe üzerinde çalışmakta ısrar ederler, onlar arasında Kur'an ya da Hz. Peygamber'in *hadislerini* ezberleyen kimseleri bulmak zordur. Onların "âlim"den ziyade cahil ve aşağı tabaka olarak tanımlanması daha uygundur, çünkü onlar, Peygamberlerin düşmanları ve fikhin yozlaştırıcılarıdır ve Müslümanlara Yahudilerden ve Hris-tiyanlardan daha fazla zarar verirler.²⁰

İbn Allân'dan neredeyse bir asır sonra, Türk âlim Mehmed Saçaklızâde Mar'aşî (ö. 1732/3), çağdaşı olan birçok Osmanlı âliminin ve öğrencisinin felsefeye olan merakından şikayet ediyordu.²¹ Saçaklızâde; Aristoyu, Platon'u ve onları takip eden İbn Sînâ, Fârâbî ve onların benzerleri gibi İslam filozoflarını kafir olarak ilan etmenin bir görev olarak addedilmesini vurgulamıştır. Daha sonra o, bu son sözünü şu şekilde açıklar:

Eğer sen onların benzerleri kimdir diye sorarsan, biz deriz ki: Onlar, felsefeyi sevenler ve ondan haz alanlar, onu överek *hikmet* diyenler ve felsefeden öğrendikleriyle ve masum olanları cahil olarak gördükleri düşünceleriyle gurur duyan kimselerdir. Bunlar inanmayan felsefecilerdir! Âhî Çelebi (fakih) (ö. 1495-96) kendi zamanında onların benzerleriyle karşılaşmıştır ve onlar hakkında şöyle demiştir: "Fıkıh ilmini araştırma arzusu, ahireti ateşten başka bir şey olmayan filozoflar arasında azdır. Şüphesiz cehenne-me ulaşacaklar ve ne [kötü] bir son! Derim ki: Muhtemelen bizim zamanımızdaki filozoflar onun zamanında olduğundan daha fazladır."²²

20 Bu pasaj Receb Âmidî'nin Birgevi'nin el-Tarika'sına yaptığı şerhten alınmıştır. Bkz. Birgivi, *Tarikatü'l-Muhammediyye*, 1: 80 (sayfa kenarındaki boşlukta).

21 Saçaklızâde için bkz. S. Reichmuth, "Bildungskanon und Bildungsreform aus der Sicht eines islamischen Gelehrten der Anatolischen Provinz: Muhammad al-Sajakli(Saçaklızade gest. um 1145/1733) und sein Tartib al-ulum," R. Arnzen & J. Thielmann (eds.), *Words, Texts and Concepts cruising the Mediterranean Sea* (Leuven: Peeters, 2004), 493-522.

22 Mehmed Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, ed. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed, (Beyrut: Dar'ul Beşar İslamiyye, 1988), 229.

Saçaklızâde, 15. yüzyıldan beri kendi zamanında Osmanlılar arasında felsefeye *-hikmet* ismiyle gizlenmiş- olan ilginin daha fazla olduğunu düşünmüştür. O, bu dinsiz gidişatın Osmanlı Devletini, Hristiyan Avrupa'ya karşı daha fazla askeri yenilgiye uğraması şeklinde ilahi bir cezalandırma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktığını belirtmiştir:

Bizim zamanımızda -1130/1717- felsefe, Osmanlı topraklarında (Bilâd-ı Rûm²³) alabildiğine genişledi. Bundan önce, 80 ya da daha fazla yıl boyunca Hristiyanlar, Osmanlı topraklarının çoğunu fethetti ve birkaç kez İslam egemenliğinin askerlerini yendiler ve sayısız Müslümanlar ile ailelerini esir aldılar. Şimdi Hristiyanların genel bir fethinin olacağından korkuluyor ve bu yüzden bizler Allah'tan İslam egemenliğinden ve hakimiyetinden bu illeti kaldırmasını ve böylelikle âlimlerin (*ulemâ*) felsefe öğrenmekten vazgeçmelerini, vazgeçmeyenlerin ise cezalandırılmasını istiyoruz.²⁴

Saçaklızâde'nin 1130/1717'den önce 80 ya da daha fazla yıl Osmanlı'nın yaşadığı vahim yenilgilere ve toprak kayıplarına atıfta bulunması ilginçtir. Viyana'yı ele geçirme çabasındaki talihsiz ikinci girişim ve bunun sonucunda Macarların Avusturyalılara kaybı, 1717'den 80 yıl değil sadece 30 yıl önce gerçekleşmiştir. Saçaklızâde'nin aklında her ne olursa olsun, onun Osmanlı topraklarında felsefenin hevesli bir şekilde araştırıldığını düşündüğü açıktır. Ayrıca Saçaklızâde'nin *ulemâ* sınıfı tarafından felsefe eğitime ve öğretime atıfta bulunduğu dikkat çekmek gerekir. Saçaklızâde'nin tahkiri, esas olarak III. Ahmed'in sarayının himayesi altında Aristoteles'i yeniden Arapçaya (Latin Rönesans çevirisinden) tercüme eden ve Yunan doğumlu Aristocu Luonnis Kottounis'nin (ö. 1657) Latin eserlerini çeviren Es'ad Yanyavî (ö. 1722) gibi bireysel âlimlerin faaliyetlerine yönelik olması pek mümkün görünmüyor.²⁵ Daha ziyade, Osmanlı medresele-

23 *fi Bilâd-ı Rûm* ibaresini "Osmanlı topraklarında" olarak çevirdim. *Bilâd-ı Rûm* ifadesi aynı zamanda İmparatorluğun Avrupa bölgelerini de kastetmektedir, fakat Saçaklızâde'nin Anadolu'dan ziyade Avrupa kısımlarında felsefenin daha aktif bir şekilde çalışıldığına inandığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Bir bütün olarak, Osmanlı İmparatorluğu için bu terimin kullanıldığına dair başka bir örnek için *el-diyâr-i rûmiyye*'de iyi bilinmeyen Molla Sadra'nın şaheser felsefi eseri *el-Hikmetü'l-müte'âliye*'nin etkisi üzerine Râgıp Paşa'nın (ö. 1763) yorumlarına bakınız (Râgıp Paşa, *Sefinetü'r-Râgıb ve Definetü'l-Metâlib*, ed. R. al-Ajam&R. Dahrûj, *Mevsû'at muşâlahât el-mevdû'ât fi sefinetü'r-râgıb ve definetü'l-metâlib* [Beyrut:Mektebet'ül-Lübnan 2000], 857). O, bunların yalnızca İmparatorluğun Avrupa kesimlerinde bilinmediğini iddia ediyor olabilir.

24 Aynı yerde, 234 (dipnot, Saçaklızâde'nin bizzat kendisi tarafından metne marjinal bir açıklama olarak eklenmiştir).

25 Es'ad Yanyavî için bkz. D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture* (London: Routledge, 1998), 175; ve C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden: EJ Brill,1937-49), 2: 447 ve Supplement 2: 665.

rinde felsefe eğitim ve öğretiminin daha yaygın olması Saçaklızâde'yi öfkelen-
dirmiş görünüyor. Saçaklızâde, aynı çalışmanın başka bir yerinde, felsefe okuma
kitaplarına karşılık, İcî'nin *Mevâkıf* ve Cürcânî'nin bu kitaba şerhi gibi uzun *kelâm*
kitaplarının öğreniminin ihmal edilmesini dönemindeki öğrencilerin eğilimi ola-
rak görmüş ve bundan şikâyet etmiştir.²⁶

Saçaklızâde'nin felsefe çalışmalarına karşı olan öfkesi ve bu çalışmaların Osmanlı
İmparatorluğu'nun askeri gücü üzerindeki etkisi elbetteki geleneksel bir konu-
dur (*topos*). O açık bir şekilde ifadelerini kadîm Hanbelî âlimi İbn Kayyim el-Cev-
ziyye'nin (d. 1350) Abbasiler dönemindeki felsefe çalışmalarını "Allah'ın Moğol
istilasıyla Abbâsîleri cezalandırması" fikri üzerine biçimlendirmiştir.²⁷ Ancak, Sa-
çaklızâde'nin şikâyetlerinin çağdaş gerçeklerde bir temeli olduğuna inanmak
için uygun nedenler vardır ve var olmayan düşmanlara karşı hayalperest saldı-
rılar olarak reddedilmemelidir. 19. yüzyılda, Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 1265) *Hidâ-
yet'ül-Hikme* adlı fizik ve metafizik el kitabı, Kâdî Mîr Hüseyin Meybûdî (ö. 1504)
şerhiyle birlikte defalarca İstanbul'da basılmıştır. Her ikisinin orijinal Arapça ve
Türkçe tercümesi Mehmed Kirmânî (ö. 1760) tarafından yapılmıştır.²⁸ 19. yüzyılda
basılmış bu eser üzerine 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılda Osmanlı âlimleri
tarafından yapılan (Arapça) üç haşiyeye vardır. Bu eserleri yazan âlimler şunlardır:
Kara Halil Tirevî (ö. 1711), Mehmed Kefevî (ö. 1754), İsmail Gelenbevî (ö. 1791).²⁹
17. yüzyılda ve sonlarında Osmanlı âlimleri tarafından yapılan bir çeviri ve üç
haşiyenin kaleme alınması eserin bu dönemde düzenli olarak çalışıldığına kesin
bir işarettir. Aslında Saçaklızâde'nin çağdaşı olan felsefecilerin çoğunun *hikmet*
ilmini aramayı seçtiklerini ifade etmesi, Osmanlı *ulemâ'sı* ve öğrencilerinin fel-
sefe çalışmalarına karşı çıkarken aklındaki kitaplardan birinin, Ebherî'nin *Hidâyet
ül-Hikme'si* olduğuna işaret etmektedir.

Saçaklızâde'nin yakındığı kitaplardan bir diğeri de Farslı kelamcı Celâleddin
Devvânî'nin (ö. 1501) zorunlu varlığın kanıtı (*isbât el-vâcib*) üzerine yaptığı in-

26 Saçaklızâde, *Tertübül-'Ulûm*, 149 ve 206.

27 Saçaklızâde, *Tertübül-'Ulûm*, 233-234, İbn Kayyim'in *İğâsetül-Lehfân*'atıf yaparak.

28 Arapça metinler 19 ve 20. yüzyıl başlarında yeniden basılmıştır (Matbaa-i Âmire 1263/1846-7;
Matbaa-i Âmire 1283/1866-7; Hacı Muharrem Bosnavî Matbaası 1289/1870-1; Matbaa-i Âmire
1308/1890-1; Ârif Efendi Matbaası 1321/1903 4; Arif Efendi Matbaası 1325/1907-8). Mehmed
Akkirmânî'nin Türkçe çevirisini için bkz. Reichmuth, "Bildungskanon und Bildungsreform," 520, n.
45. 1266/1849-50'de Matbaa-i Âmire tarafından basılmıştır.

29 Kara Halil, *Hâşiyeye 'alâ hâşiyat al-Lâri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1271/1855); Mehmed Kefevî,
Hâşiyeye 'alâ hâşiyat al-Lâri (İstanbul: Şirket-i Sehâfiyye-yi Osmaniyye, 1309/1891-2); İsmail Ge-
lenbevî, *Hâşiyeye 'alâ hâşiyat al-Lâri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1270/1853-4).

celemesidir. Saçaklızâde'ye göre Osmanlı öğrencilerinin çoğu bütün bir yılı şerh ve haşiyeleri ile birlikte bu eseri çalışmakla harcadılar.³⁰ Yine onun yakınmaları bibliyografik kanıtlarla desteklenmiştir. Haydar Hüseyinâbâdî (ö. 1717), Mehmed Tarsûsî (ö. 1732-1733), Ahmed Kazâbâdî (ö. 1750), Mehmed Kefevî (ö. 1754) gibi Saçaklızâde'nin Osmanlı çağdaşlarından en az dördü, Devvânî'nin konuyla alakalı en eski iki risalesine Molla Hanefî Tebrîzî'nin (ö. 1516?) yaptığı şerhe, Mirza Cân Habîbullâh Bağanvî'nin (ö. 1586) yaptığı haşiyesi üzerine haşiyeler yazdılar.³¹

Saçaklızâde'nin aklındaki felsefeyle uğraşan Osmanlı âlimlerinden bir başka örnek ise onun en eski çağdaşı olan Kara Halil Tirevî'dir.³² Bu âlimin çalışmaları felsefe, mantık ve diyalektik ile alakalıdır. Birçoğu 19. yüzyılda basılan ve oldukça etkili olan başlıca eserleri şunlardır:

(I) Esîrüddin Ebherî'nin (fizik ve metafizik konulu) *Hidâyetü'l-ḥikme* adlı eseri üzerine Kâdî Mîr Meybûdî tarafından yapılan şerhe Muslihiddin Lârî'nin (ö. 1579) yaptığı haşiyeye yaptığı haşiyedir.³³

(II) Esîrüddin Ebherî'nin (mantık konulu) *İsâgûcî* adlı eseri üzerine Mehmed Fenârî (ö. 1431) tarafından yapılan şerhe Kul Ahmed'in (yaklaşık olarak ö. 1543) yaptığı haşiyeye yaptığı haşiyedir.³⁴

(III) Mehmed Emin Şîrvânî'nin (ö. 1627) mantığın doğasına dair olan risalesi üzerine yaptığı şerhtir.³⁵

(IV) Sa'düddin Teftâzânî'nin (ö. 1390) (mantık konulu) *Tehzîbü'l-mantîk* adlı eseri üzerine Devvânî (ö. 1501) tarafından yapılan şerhe Mîr Ebu'l-Feth Hüseyin'in (ö. 1568) yaptığı haşiyeye yaptığı haşiyedir.³⁶

(V) Taşköprülüzâde'nin diyalektik üzerine yazdığı ve yine kendisinin şerh ettiği esere yaptığı haşiyedir.³⁷

İlgi alanları; mantık, diyalektik, fizik ve metafizik olmasına rağmen Kara Halil, ulema sınıfı içerisinde marjinal ve itibarı olmayan bir kişiydi. Kara Halil, bir Osmanlı âliminin

30 Saçaklızâde, *Tertîbü'l-'Ulûm*, 150.

31 R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection* (Princeton: Princeton University Press, 1977), no. 2402, 2403, 2404 ve 2406.

32 Kara Halil için bkz. Şeyhî Mehmed Efendi, "Vekayîü'l-Fuzala," 4: 239.

33 1271/1858'de İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından Lârî'nin Haşiyesi ile birlikte basılmıştır.

34 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, 1279/1862-3'te Matbaa-i Âmire ve 1289/1873-3'te Yahya Efendi Matbaası tarafından tekrar basılmıştır.

35 İstanbul'da Matbaa-i Âmire tarafından 1258/1842-3 ve 1288/1871-2'de basılmıştır.

36 Mach, *Catalogue*, 3238.

37 Mach, *Catalogue*, 3375.

yükselebileceği en yüksek üçüncü pozisyon olan Anadolu *kazaskerliği* pozisyonuna yükseldi.³⁸ Tek başına Kara Halil örneği bile 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda "Bağnazlığın Zaferi" tezi hakkında şüphe uyandırmak için yeterlidir.

Saçaklızâde'nin tüm akli ilimleri kınayan bir gerici olmaktan uzak olduğu da eklenmelidir. O; astronomi, matematik, tıp, mantık ve diyalektik çalışmalarını incelemek için yola çıkmıştır. Matematik ve tıp araştırmaları, Birgivi için olduğu gibi Saçaklızâde için de sorun teşkil etmiyordu ve asırlar boyunca bu ilimlerle ilgili çalışmaları onaylamayan İslam bilginleri bulmak zordur.³⁹ Birgivi gibi Saçaklızâde de astronomi söz konusu olduğunda, ki ona *hey'et* derdi, gözlem temelinde ilahi cisimlerin incelenmesi ve onların hareketleri arasında bir ayırım yapmıştır. Astronomi, namazın yönünü belirlemek ve namaz saatlerini hesaplamak için övgüye değer bir ilimdi. Buna karşın dünyada gelecekteki olayların gidişatını tahmin etmek için eski ilmin sonuçlarını kullanma çabası olan ve Saçaklızâde'nin *ahkâm el-nücûm* olarak adlandırdığı ilim ise yasaklanmış bir ilimdir. Saçaklızâde, filozofların bahsettiği gibi astronomiyi karşılaştırmaya devam etmiş ve o, İslam'ın ilk nesillerinin tanınmış figürlerinden rivayet edilen söylemlerden kozmoloji ilkelerini türetme girişiminde bulunan Celâleddin Süyûtî gibi âlimler tarafından uygulanan İslami astronomi (*el-hey'et el-islamiyye*) ile birlikte geç Ortaçağ dönemine ait Müslüman âlimlerin teolojik çalışmalarına dahil olmuştur. Saçaklızâde, akli ve geleneksel kozmoloji arasında çatışma olduğunda sonrakinin öncekiyle uyumlu olması için yeniden yorumlanması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. Örneğin, güneşin yeryüzünden birçok kat daha büyük olduğu kanıtlanmıştı ve bu yüzden, bazı erken İslami geleneklerin öne sürdüğü gibi dünyanın yeryüzünü çevreleyen büyük bir dağ sırasına dayanması mümkün değildi.⁴⁰ Mantığa gelince, Saçaklızâde onu çalışmanın bir bütün olarak Müslüman toplumunda toplumsal yükümlülük olduğunu belirtti (*farz-ı kifâye*). Özellikle, çıkarımların (*bâht el-edille*) çalışılması, hukukun ilkelerini incelemek için gerekli olan becerilerin bir kısmını oluşturduğundan dolayı bunun bir yükümlülük olduğunu söyler.⁴¹ Ayrıca zihne egzersiz yaptıranın (*tashih el-hâtır*) da bir yükümlülük olduğunu ekler, çünkü akılsızlık dini yozlaştırır

38 17 ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı şeyhülislamı ve kazaskerlerinin listesi için bkz. Zilfi, *The Politics of Piety*, 246.

39 Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, 180. s. (matematik ve geometri hakkında) ve 184. s. (tıp ve cerrahi hakkında)

40 Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, 181-4.

41 Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, 139.

(*el-ahmak yufsidu'l-din*).⁴² Saçaklızâde, Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 1350) ve Hanefî İbn Nüceym (ö. 1563) gibi daha önceki âlimlerin mantığı yasakladığını kabul etmiş ancak bunun mantığın felsefeyle karıştırılması ile ilgili olduğununun anlaşılmasında ısrar etmiştir. Onun zamanında çalışılan mantık türü (*el-mantik el-mütedavel el-yevm*), felsefenin sapkın doktrinlerinden tamamen uzaktı.⁴³ Diyalekteğe gelince (*adab el-bahs*), Saçaklızâde bu ilmi çalışmadan ilmi tartışmalara pratik olarak devam etmenin neredeyse imkansız olduğunu ifade eder. Saçaklızâde, *Taqrîrül-ğavânîni'l-mütedâvile min ilmi'l-münâzara* denilen diyalektiğin etkili özetini ve bu eserin muhtasarı olup geniş çapta okutulan *er-Risaletü'l-velediyye*'yi yazmıştır. Diyalektik ilmi, mantıkla yakından ilgili olan "akli" bir disiplindi ve Saçaklızâde'nin bu alandaki iki eseri, Kutbüddin Râzî (ö. 1365), Sa'düddîn Taftâzânî (ö. 1390) ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 1413) gibi müelliflerin İslam dünyasının her yanında okutulan mantıksal çalışmalarına aşina olduğunu ispatlar.

Osmanlı bilim adamlarının 17. yüzyıldaki tüm akli ilimlerden uzaklaştığı fikri kabul edilemez. Sadece birtakım felsefe çalışmaları bazı çevrelerde öfkeye neden olmuş gibi görünmekte ve Safevî İran ve Bâbürlerin de bunu yaptığını ve bunun 15 ve 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda da olduğunu akılda tutmak önemlidir. Bununla birlikte, bulgular, bu öfkenin bu ilmi açık bir şekilde öğrenmek ve öğretmek için önemli sayıda Osmanlı âlimleri ve öğrencilerini engellemediğini göstermektedir. Saçaklızâde'nin izlenimlerinin doğru olduğuna ve felsefeye olan ilginin 17 ve 18. yüzyıllarda yükselmeye başladığına inanmak için bir neden bile vardır.

II.

Tarihçiler "Bağnazlığın Zaferi" tezi yüzünden 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen dikkate değer bir sosyal ve kültürel fenomeni gözden kaçırmıştır. Bir tahmine göre, İstanbul *medreselerinin* sayısı 1650 ile 1705 yılları arasında *iki katına* çıkmış olabilir.⁴⁴ Eğer felsefi ilimler (mantık, fizik ve metafizik) bu medreselerin müfredatının merkez kısmıysa, ki bu neredeyse kesindir, o halde zaman içerisinde medreselerin sayısının ikiye katlanması, felsefe öğretimi ve öğrenimiyle meşgul muallim ve talebe sayısında belirgin bir artış olduğu manasına gelmektedir.

42 Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, 114.

43 Saçaklızâde, *Tertibü'l-'Ulûm*, 114 ve 235.

44 Madeleine Zilfi, *The Politics of Piety*, 205.

Felsefi ilimler çalışmalarını yeniden canlandırmış gibi görünen bir diğer unsur ise, 16. yüzyılın başlarında İran'daki Şii Safevî hanedanlığının kurulması ve sonrasında Safevîler'in Azerbaycan ve Şirvan'ı fethetmesine bağlı olarak Anadolu'nun Sünnî Pers, Azeri ve Kürt âlimlerin akınına uğramasıdır. Birinci hadise Esîrüddin el-Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eseri üzerine Kâdî Mîr Meybüdü tarafından yapılan şerhe haşiye yazarın Muslihiddin Lârî (ö. 1579)⁴⁵ ve Nicholas Rescher'in de üzerinde çalıştığı ve modal kıyas hakkında sofistike bilgi sunan *Tekmilü'l-Mantık* isimli mantık risalesini yazmış Hasan b. Hüseyin Amlâşi (ö. 1536-1548?) gibi meşhur âlimlerin Osmanlı İmparatorluğuna getirilmesidir.⁴⁶ 17. yüzyılın başlarında âlimlerin ikinci hareketi, belki de bu makalenin perspektifinden daha önemlidir. Bu harekete katılan daha etkili âlimler şunlardır:

(I) Birincisi, 17. yüzyılın ilk 10 yılında Safevîlere karşı yapılan savaşta Osmanlı komutanının himayesine sahip olan Mehmed Emin Sadreddin Şirvânîzâde'dir. (ö. 1627) O, daha sonra İstanbul'a gelmiş ve Sultan I. Ahmet (1603-17) tarafından kurulan Ahmediyye medresesinde ona bir makam verilmiştir.⁴⁷ Mehmed Emin, Mirza Cân Habîbullâh Bağanvî'nin öğrencisi olan Hüseyin Kalkalî'nin öğrencisiydi.⁴⁸ İranlı Sünnî bir âlim olan Mirza, felsefe üzerine yaygın bir şekilde okutulmuş eserlerin yazarıydı. Bu eserler şunlardır: İbni Sina'nın felsefesinin bir muhtasarı olan *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eseri üzerine Nasîrüddin Tûsî tarafından yapılan şerhine yaptığı haşiye; Necmeddin Kâtibî'nin (ö. 1277) fizik ve metafizik üzerine bir el kitabı olan *Hikmetü'l-ayn* adlı eseri üzerine İbn Mübarekşah Buhari tarafından yapılan şerhine yaptığı haşiye, Celâleddin Devvânî'nin *İsbât el-vâcib* adlı eseri üzerine Molla Hanefi Tebrizi tarafından yapılan şerhine yaptığı haşiyedir.⁴⁹ Mirza Can'ın öğrencisi Hüseyin Kalkalî'nin eserleri ise şunlardır:

45 Nev'îzâde Âtâî, "Hadâiku'l-hakâik," 2: 169-172.

46 N. Rescher & A.O. van der Nat, "The Theory of Modal Syllogistic in Medieval Arabic Philosophy," N. Rescher, *Studies in Modality* (Oxford: Oxford University Press, 1974), 17-56. Rescher yanlışıyla yazarın adı olarak kâtibinin ismini (Muhammed Sâdik el-Şirvânî) aldı. Yazarın ismi, *Tekmil fi'l-mantık*'ın (Süleymaniye: Laleli 2561: 1-39) kendi el yazmasından ortaya çıktığı üzere Hasan b. Hüseyin b. Muhammed el-Acemî'dir. Bu kişi Hanefî fıkhı üzerine *Hal el-Usul*'ü (imza, Süleymaniye: Kadızâde Mehmed, 104, 1548'de tamamlanmıştır) ve Osmanlı'nın baş vezirlerinden Ayâs Paşa'ya (1536-39) ithaf edilen Taftâzânî'nin *Akâidî'n-Nesefî*'nin üzerine yazdığı haşiye tarzında Bahru'l-Efkâr'ı yazarın Hasan b. Hüseyin b. Muhammed el-Amlâşi ile aynı kişidir.

47 Nev'îzâde Âtâî, "Hadâiku'l-hakâik," 2:217; Muhibbî, *Ĥulâsatü'l-eşer*, 3:475.

48 Muhibbî, *Ĥulâsatü'l-eşer*, 2:122; Bağanvî için bkz. Mîrzâ Muhammed Bâkır, *Hânsârî, Ravzâtü'l-cennât* (Qum, 1391/1971-2) 3:12 ve C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen litteratur* (Leiden, 1937-49), Suppl. (ek). 2: 594 [Brockelmann Bağanvî'yi Bağandı olarak yanlış okumuştur. Bağanv, Şiraz'da bir kasabadır.

49 R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection* (Princeton:

Zorunlu varlığın varlığını (*isbât el-vâcib*) kanıtlamak için yazdığı risale, çokça okutulmuş olan astronomi risalesi *Şerh el-Daire el-Hindiyye*, Devvânî'nin (mantık konulu) *Tehzîbü'l-mantık* ve (kelam konulu) *Akâ'idü'l-Aqdiyye*'ye yaptığı şerhine haşiye.⁵⁰ Kalkali'nin öğrencisi olan Mehmed Emin Şîrvânî de Katip Çelebi'nin ünlü kitapları ve ilimleri taradığı *Keşf'ü-Zünûn*'un kaynaklarından biri olan ve Sultan I. Ahmet'e ithaf edilen ilimler ansiklopedisi *el-Fevâidu'l-Hakaniyye*'yi de içeren bir kaç çalışma bırakmıştır. Başka bir çalışması *Risale Cihet-i Vaḥde*'dir ki Fenâri'nin (ö. 1431) mantığa dair sayısız araştırmayı bir disiplin haline getiren Ebherî'nin *İsâgûc'sine* yazdığı şerhteki kanaatleri üzerinde yürütülen bir tezdur. Bu eser 19. yüzyıl Osmanlı çevrelerinde hala okunuyordu, bu dönem içinde sadece İstanbul'da en az üç kez matbaada basılması bunu ispatlar niteliktedir.⁵¹ Ayrıca risaleye Kara Halil Tirevî tarafından yapılan şerhin de basıldığı rivayet edilmiştir. Mehmed Emin'in torunlarından biri olan Mehmed Sâdik Sadreddin Şîrvânîzâde, Osmanlı şeyhülislamlığı yapmıştır. Şîrvânîzâde, mantığın⁵² konuları üzerine en az bir risale yazmış ve Hasan b. Hüseyin Amlâşî'nin yukarıda bahsedilen mantığa dair *Tekmil fi'l-mantık* kitabının el yazmasını kendi eliyle kopyalamıştır. Bu kitap Rescher tarafından çalışılmıştır.

(II) İkincisi, 17. asrın ilk 10 yılında Şam'da yaşayan Molla Mahmûd Kürdîdir (ö. 1663-1664).⁵³ 17. asır Şam tarihçisi Muhammed Emin el-Muhibbî (ö. 1699), Molla Mahmûd'u Şam'da İranlıların kitaplarını öğreten ilk kişi ve yine bu şehirde tahkik kapısını açan kişi olarak yazmıştır. "İranlıların kitapları" ifadesi Celâleddin Devvânî ve İsmâüddin İsfârâyînî (ö. 1537) gibi geç dönem 15. yüzyıl ve erken dönem 16. yüzyıl Farslı âlimlerin mantık, diyalog, kelam, semantik-retorik ve gramer gibi akli ilimlere ilişkin çalışmalarına işaret ediyor gibi görünüyor.⁵⁴

Princeton University Press, 1977), no. 2401 and 3076. İbn Sina'nın *İşarat*'ı üzerine Tusi'nin şerhinin haşiyesi için bkz. MS: British Library (London), Or.6337 and MS: Chester Beatty Library (Dublin), 3998.

50 E. İhsanoglu et. al. (eds.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1997), 1: 246-249. R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection* (Princeton: Princeton University Press, 1977), no. 2293 and 3243.

51 İstanbul: Matbaa-i Âmire 1262/1843-4; Matbaa-i Âmire 1277/1860-1; Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası 1288/1871-2.

52 Mehmed Sâdik b. Feyzullah b. Mehmed Emin Şîrvânî, *Risâle fi kavv el-tasavvurât ve'l-tasdikât nâzâriyye* (El yazması: Dar al-Kutub al-Misriyya [Kahire], 121, Mecami)

53 Muhibbi, *Hulâşatü'l-eşer*, 4:329.

54 Benim şu makaleme bkz. "Opening the Gate of Verification: The Forgotten Arabic-Islamic Flourishment of the Seventeenth Century," *International Journal of Middle East Studies* 38 (2006): 263-281, özellikle, 264.

"Akli ilimler"de hoca olarak meşhur olan Molla Mahmud Kürdi, 17. yüzyıl Kürt âlimlerinden biridir. Dönemin diğer önde gelen Kürt âlimleri arasında şunlar yer alıyor:

(I) Birincisi, Şirvânî gibi Hüseyin Kalkâlî'nin öğrencisi olan Molla Çelebi Âmîdî'dir (ö. 1656). Âmîdî, Osmanlı Sultanı IV. Murat'ın (1623/1640) maiyetinin bir parçası oldu ki astronomiyi de içeren çeşitli ilimlerde birtakım meseleleri ele alan *Mudhac el-ulum* adlı eserini Sultan Murat'a ithaf etmiştir.⁵⁵ Şam'lı biyografi yazarı Muhibbi (ö. 1699) Molla Çelebi'nin talebeleri 17. yüzyılın son çeyreğindeki faal meşhur Osmanlı ulemasının neredeyse tamamını teşkil ettiğini ifade etmekteydi.⁵⁶ Biyografi yazarı Şeyhi Mehmed Efendi'ye (ö. 1733) göre ise Molla Çelebi özellikle akli ilimlere (*funûn-i âk-liyye*) ve hususen astronomiyeye (*felek*) olan vukufiyetiyle meşhur olmuştur.⁵⁷ Molla Çelebi, diğer eserleriyle birlikte Semerkandî'nin (ö. 1283-91?) *Eşkâl el-tesis* isimli geometri risalesine Kadızâde Rumî (ö. 1412?) tarafından yapılan şerhine yaptığı haşiye ve Uluğ Beğ'in (ö. 1449)⁵⁸ astronomik almanak (*zic*) eserine şerh yazmıştır.⁵⁹

(II) İkincisi, kahir ekseriyeti Kürt olan Diyarbakır'da etkin olan Ömer Çilli'dir (ö. 1655?). Çilli'nin meşhur Safevi âlimi Âmilî'nin matematik risalesi olan *Hulâsatü'l-hisâb* isimli eserine yazdığı şerh medreselerde uzun zaman okutulmuştur. O, ayrıca Kādî Mîr Hüseyin Meybüdü'ye atfedilen İran felsefesinin kısa bir muhtasarı olan *Câm-ı gîtnümâ* adlı eserine şerh yazmıştır.⁶⁰

55 E. İhsanoğlu, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1997), 1: 291-294.

56 Muhibbi, *Hulâsatü'l-eşer*, 4: 308. Muhibbî, Molla Çelebi'nin ilk adını Muhammed olarak verir.

57 Şeyhi Mehmed Efendi, "Vekâyiü'l-Fuzalâ," 3: 233. Şeyhi Molla Çelebi'nin il adını Ali olarak verir.

58 El Yazması: Süleymaniye: Hâfız Efendi 455: kağıt numara sırası. 1-53.

59 El Yazması: Süleymaniye: Şehid Ali Paşa 1775: kağıt numara sırası. 103-166.

60 Bkz. E. İhsanoğlu ve diğ., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (İstanbul: IRCICA, 1997), 1: 112-118. İhsanoğlu ve diğerleri âlimin nisbesini Çullî olarak seslendirir, oysa ben âlimin nisbesinin Diyarbakır yakınındaki Adıyaman ilindeki Çille kasabasından geldiğini düşünmekteyim. Ayrıca onlar ölüm tarihinin 1613 olduğunu tahmin etmektedirler (ancak giriş sürecinde 1640'ın daha muhtemel olduğunu belirtmişlerdi). *Câm-ı gîtnümâ* hakkındaki yorum, 1066/1655 tarihli bir el yazması metni (El yazması: 45 Hk 2732, www.yazmalar.gov.tr adresinde listelenen, 2 Temmuz 2008 tarihinde ziyaret edilen web sitesi) olduğu için doğru olamaz. *Hulâsatü'l-eşer* hakkındaki yoruma ait eski bir el yazmasının yazılı ifadesi (*kutiba min nushati musannifihi Umar b. Ahmad el-Çilli tavvala-İlâhu 'umrahû*) 1074/1664 tarihli imzadan basılmıştır (El Yazması: 06 Hk 2006, www.yazmalar.gov.tr adresinde listelenmiştir. Erişim Tarihi: 2 Temmuz, 2008). Ayrıca onun öğrencilerinden biri olan Hasan Nureddinî Suhrânî 1078/1667-8'de vefat ettiğinde 40 yaşında olduğu bildirilir, bu nedenle bu şahsın 1628'lerde doğmuş ve 1940'larda Çilli ile beraber çalışmış olması gerekir.

(III) Üçüncüsü, Medine'de sırasıyla İsrâki filozof Sühreverdî'nin eseri *Hikmetü'l-işrâk* ve Ebherî'nin eseri *Hidâyetü'l-hikme*'yi okutan kişi olarak bilinen meşhur mutasavvıf İbrahim Kûrânî'ye felsefe ve felsefi kelamı ders veren Muhammed Şerif el-Kûrânî'dir. (ö. 1679)⁶¹ Muhammed Şerif el- Kûrânî'nin çalışmaları, İbn-i Sina'nın *İşârât* adlı eserine Tusî tarafından yapılan şerhe, Gazzâlî ve Müslüman Neo-Platoncular arasındaki tartışma konularında hüküm vermeye çalışan Hocazâde Bursevî (ö. 1488) tarafından yapılan *Tehâfütü'l- Felâsife* adlı haşiyeye yaptığı haşiyeyi içerir.⁶²

(IV) Dördüncüsü, Musul'da ilmî çalışmalarda bulunan Haydâr Hüseyin Âbâdî'dir (ö. 1717). Hüseyin Âbâdî, Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* adlı eseri üzerine Muslihuddin Lârî tarafından yapılan haşiyeye bir haşiyeye yazmış ve Katibî'nin *Hikmetü'l-ayn* adlı eseri üzerine Mirza Can Bağanvi tarafından yapılan haşiyeye bir ta'lik yazmış ve Devvânî'nin *Risâle fi İsbâtü'l-Vâcib* adlı eserine bir şerh faaliyetlerinde bulunmuştur.⁶³

17. yüzyıl Kürt âlimlerinin felsefi, mantıksal ve semantik eserlerin öğretilmesindeki rolü gerçekten kayda değerdir ve onların bu akli ilimlerdeki itibarları 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bağdatlı bir âlim olan Abdullah Suveydî (ö. 1761) öğrencilik günlerinde doğduğu yer olan Bağdat'tan "felsefe ve astronomi okumak için" (*li'tahsili ilmi'l-hikmeti ve'l-hey'e*) Musul'a gittiğini yazmıştır ki bu da Kürt şehrindeki ilimlerin öğrenim seviyesinin kısmen kendi şehriden daha yüksek olduğunu düşündürmektedir.⁶⁴ Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* adlı eseri üzerine Muslihuddin Lârî tarafından yapılan haşiyeye Kâdî Mîr Meybûdî'nin yaptığı haşiyeye, Abdullah Suveydî'nin okuduğu eserlerden biridir.⁶⁵ Rivayete göre Halepli âlim Mâhmud Antâki de (ö. 1748) "felsefe ve mantık (*el-mantık ve'l-hikme*)" çalışmasını tamamlamak için Halep'ten Musul'a gitmiştir.⁶⁶ 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında iki Iraklı âlim arasında meydana geldiği rivayet edilen bir konuşmada açığa çıkıyor ki rivayete göre, Necid dışında Vehhâbiliğin öğretilerinden etkilenen ilk âlimlerden biri olan Ali es-Suveydî (d. 1822), Kürt

61 Mağribli âlim Abdullah el-Ayyaşî (ö. 1680), Medine'deki İbrahim al-Kûrânî ile bu iki eseri çalıştığını söyler. Bkz. *er-Rihle el-Ayyaşîyye* (Rabat: Dar el-Maghrib, 1977 1316 / 1898-9)), 1: 333.

62 Muhibbî, *Hulûşatü'l-eşer*, 4:280.

63 Murâdî, *Silkü'd-Düer*, 2: 76; Mach, *Catalogue*, no. 2402, 3053, ve 3079.

64 Abdullah al-Suwaydî, *al-Nafha al-miskiyya fi al-rihla al-makkiyya* (MS: British Library: Add. 18518), fol. 5r.

65 a.g.e., fol. 3b.

66 Muhammad Râğib al-Tabbâh, *l'âmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebeş-şehbâ'* (Halep: al-Matbaa el-İlmiyye, 1923-6), 6: 528.

kökenli meşhur Nakşibendî mutasavvuf Hâlid Şeyhûri 'ye (d. 1827) aşağıdaki sözlerle yakınmıştır:

Günümüzde çoğu Kürt âlimlerin yaptıkları ne kadar da kötüdür! Onlar Arap âlimlerinin yaptıklarına zıt olarak felsefe çalışıyorlar ve tefsir ve hadis gibi dini ilimleri önemsemiyorlar.

Hâlid'in buna vermesi gereken cevap şudur:

Her iki grupta ilimleriyle kıymetsiz, dünyevi şöhreti arıyorlar ki "Rasulullah şöyle buyurdu" diyerek bunu talep etmek "Platon şöyle buyurdu, Aristo böyle buyurdu!" diyerek talep etmekten daha berbattır. Evet, eğer onlar ahiret peşinde koşuyorlarsa, o zaman çoğu Arap bilgin ne yaparsa övgüye değer olurdu.⁶⁷

Sonuç

Elde edilen bulgular, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki akli ilimlere olan ilginin azalması fikrinin, çağdaş âlimlerin "zamanın bozulmasına"na dair birtakım şikayetleriyle beslenen ve manası yanlış anlaşılan Kadızâdeli hareketinin yükselişi ve 1580'de Osmanlı Gözlemevi'nin yıkılması gibi bir kaç belirgin olaydan ibaret bir efsane olduğunu göstermektedir. Tam tersine 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda mantık, diyalektik, semantik, felsefe, kelam, matematik ve astronomi gibi ilmi çalışmaların hız kesmeden devam ettiğini gösteren pek çok kanıt vardır. Bu alanlara olan ilginin yükselişe geçtiğine inanmak için bir neden bile vardır; hem eğitim kurumlarının sayısında belirgin bir artış olmuş hem de Anadolu, 16 ve 17. yüzyıllarda Azerbaycan ve İran'dan gelen eserler ve âlimlerin akınına uğramıştır.

Ek

Aşağıda, 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda biyo-bibliyografik literatürün okutulduğunu ortaya koyduğu mantık, diyalektik, fizik ve metafizik ana el kitaplarından bazılarını listeleyeceğim.

67 Değişim, Halid Nakşibendî'nin öğrencisi Mahmud el-Âlûsî (ö. 1854) tarafından *Ġarâ'ibü'l-iğ-tirâb'*ında (Bağdat: Matba-i Şahbandar, 1307-1909-10) kaydedilmiştir.

Mantık

Mantık tahsili, Osmanlı ilim çevrelerinde sağlam temellere oturtulmuş ve bi-yo-bibliyografik kanıtlar, 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı mantık teliflerinin miktarında gerçek bir patlama olduğunu göstermektedir. Çalışmanın ana odak noktasının aşağıdaki el kitaplarının olduğu gözükmektedir:

(I) Birincisi, mantığa temel bir giriş kitabı olan Esîrüddin Ebherî'nin *İsâgûcî'sidir* ki daha ziyade Husâmeddin Katî'nin (ö. 1359) şerhiyle okutulmuş ve Mehmed Fenârî'nin şerhi rağbet görmüştür. Özellikle Fenârî'nin şerhi, Kul Ahmet (ö. 1543), Kara Halil, Ahmet Şevkî (ö. 1808) ve Abdullah Kankirî (ö. 1828) gibi bir takım âlimler tarafından yapılan haşiyelere konu olmuştur.⁶⁸ 17 ve 18. yüzyılda Mustafa Mostarî (ö. 1707), İsmail Gelenbevî, Mahmud Mağnisâvî (ö. 1808), Ahmed Rüşdü Karaağacı (ö. 1835) ve Ömer Feyzi Tokadî (ö. 1848) gibi bir takım âlimler *İsâgûcî'*ye yeni şerhler yazmıştır.⁶⁹

(II) İkincisi, Sa'düddîn Teftâzânî'nin *Tehzîbü'l-mantık* isimli eseridir. Bu yoğun çalışma, Ebherî'nin *İsâgûcî'sinden* ileri bir seviye olmakla beraber çokca okutulmuştur. Üzerine yazılmış olan haşiyelerin sayısından yola çıkarak, İranlı filozof Celâleddin Devvânî'nin (ö. 1501) şerhi, açık ara en meşhur şerhtir. Devvânî'nin tamamlanmamış şerhiyle beraber Mir Ebu'l-Feth Hüseyin'in (ö. 1568) hâşiyesi, Kara Halil, İsmâil Gelenbevî, Abdullah Kankirî gibi 17 ve 18. yy Osmanlı âlimlerinin uzunca haşiyeler yazmasına yol açmıştır.⁷⁰

(III) Üçüncüsü, Necmeddin Kâtibî'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye'sidir*. Bu klasik mantık risalesine 17. yy'da hiç yoksa 2 tane Osmanlı şerhi Mehmed Bosnavî (ö. 1636) ve Mustafa Mostarî tarafından yazılmıştır.⁷¹ Kutbuddin Râzî'ye (ö. 1365) ait olan eski bir şerh de 17 ve 18. yy da bir takım Osmanlı haşiyelerini meydana çıkarmıştır.

68 Kara Halil, *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862-3); Ahmed Şevkî, *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî* (İstanbul: Matba'at al-Hajj Muharram al-Bosnavî, 1309/1891-2); Abdullah Kankirî, *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313/1895-6)

69 Mustafa Mostarî, *Şerhu İsâgûcî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898); İsmâil Gelenbevî, *Şerhu İsâgûcî* (İstanbul: Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1306/1888-9); Mahmud Mağnisâvî, *Şerhu İsâgûcî* (İstanbul: Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1319/1901-2); Ahmed Rüşdü Karaağacı, *Tuhfetu'r-Rüşdî el-Karaağacı fî Şerhi Risâleti İsâgûcî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862-3); Ömer Feyzi Tokadî, *Dürrü'n-Nâcî Alâ Metni İsagocî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302/1884-5).

70 March, *Catalogue*, no. 3238, 3241, 3242.

71 Allâmek Mehmed Bosnavî, *Şerhu's-Şemsiyye* (MS: Suleymaniye: Laleli 2658 & Laleli 2661); Mustafa Mostarî, *Şerhu's-Şemsiyye* (MS: Suleymaniye: Laleli 2662), ayrıca bkz. Mach, *Catalogue*, no. 3219.

Bunlardan en büyüğü Müftizâde Mehmed Sâdık Erzincanî'nin (ö. 1808) kaleme aldığı haşiyedir. Bu haşiye 19. yy'da 2 cilt halinde 765 sayfa olarak basılmıştır.⁷²

18. asırda Osmanlı âlimleri tarafından yazılmış bir takım yeni risaleler ortaya çıkmıştır. Dâvûd-i Karsî (ö. 1740?), Ebherî'nin *İsâgüçü'sini* ve Taftazânî'nin *Tehzîb'ini* bir parça genişleterek *el-İsagoci el-Cedid ve Tekmilat el-TTehzîb'i* yazmıştır.⁷³ Karsî'nin çağdaşı Ebu Said Hadimî de (ö. 1762) mantık üzerine '*Arâ'isü'l-Enzâr* isimli yeni bir el kitabı ve bu kitabın muhtasarı olan *Nefâ'is al-Arâ'is* isimli bir kitap yazmıştır.⁷⁴ Belki de 18. yüzyılın en başarılı yeni risalesi, Osmanlı Türkçesiyle yazılan İffet Efendi'nin iki ciltlik şerhini de içeren 19. yy Osmanlı âlimlerinin şerh faaliyetlerini ortaya çıkaran Gelenbevî'nin *el-Burhân fi'l Mizân* adlı eseridir.

Diyalektik

Diyalektik veya *âdâb el-bahs'a* olan ilginin hakiki manada patlaması, mantığa olan ilginin artmasından bile daha belirgindir. Mantığın durumunda olduğu gibi diyalektik ilmi de yeni değildi ve bu ilim 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı bilim çevrelerinde dikkat çekmişti. Bununla birlikte, diyalektik çalışmaları, bibliyografyacı Kâtib Çelebi'nin ölümünden sonraki süreçte hem çok daha fazla hem de daha uzun hale gelmiştir. Alanda kullanılan ana el kitapları aşağıdaki gibidir:

(I) Birincisi, genellikle Mesud Şirvânî'nin (ö. 1499) şerhiyle birlikte okutulan Şemseddin Semerkandî'nin (ö. 1291?) *er-Risale fi âdâb el-bahs'idir*.⁷⁵ Bu eser Katip Çelebi tarafından alanındaki en önemli kitap olarak bahsedilmiştir.⁷⁶ Ancak bu eser 17 ve 18. yüzyıllar boyunca çok az sayıda haşiye ortaya çıkarmış gibi görünüyor ve bunun neticesi olarak gitgide diğer eserler tarafından gölgede bırakılmıştır.

(II) İkincisi, Ahmed Taşköprülüzâde'nin *er-Risale fi âdâb el-bahs'idir*. Taşköprülüzâde'nin kendisinin yaptığı şerhiyle birlikte bu temel eser, Kara Halil Tirevi, İsmâil Hakkı Bursevî, Ebu'l Suud el-Kevâkîbî (ö. 1725) ve Musa Niğdevî'nin (ö. 1729) şerhlerini ortaya çıkarmıştır.⁷⁷

72 Matbaa-i Âmire tarafından, 1254/1838-9 and Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1308/1890 1.

73 P. Hitti, v.dğr., *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library* (Princeton: Princeton University Press, 1938)

74 Mach, *Catalogue*, no. 3293, 3294.

75 Abdünnâfi İffet Efendi, *Fenn-i Mantık: Mizân-ı Şerh-i Mütercim-i Burhân* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295/1878; 1297/1879-80 ve 1304/1886-7'de yeniden basılmıştır).

76 Kâtib Çelebi, *Keşfuz-Zunûn* (İstanbul: Ma'arif Matbaası, 1941-3), 1:207.

77 Mach, *Catalogue*, no. 3374, 3375, 3376, 3378. İsmâil Hakkı Bursevî'nin talikleri İstanbul'da 1273/1856-7'de Hacı Ali Rıza Matbaası tarafından basılmıştır.

(III) Üçüncüsü, Mehmed Birgivi'nin *er-Risale fi adab el-bahs*'idir. Diyalektik ilminin tek sayfalık bu özeti, Veliyüddin Cârullah Efendi (ö. 1738) ve Ahmet Kâzabâdî'nin (ö. 1750) şerhlerini ortaya çıkarmıştır.⁷⁸

(IV) Dördüncüsü, Adudüddin İcî'nin *er-Risale fi âdâb el-bahs*'idir. Bu eser, 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda Osmanlı'da en popüler kitap gibi görünüyor. Genellikle Molla Hanefî Tebrizî'nin şerhi ve bir hayli rağbet gören Mîr Ebu'l-Feth Hüseyinî'nin haşiyesiyle birlikte okutulmuştur. Bu kitap genellikle uzun olan birtakım haşiyeleri meydana getirmiştir. Mesela Osmanlı Şeyhülislâmı Yahyâ Minkârîzâde (ö. 1677), Mehmed Kefevî ve İsmâil Gelenbevî'nin haşiyeleri örnek verilebilir.⁷⁹ Gelenbevî'nin haşiyesi 1818-1819'da İstanbul'da basılmış ve 609 sayfalık hacmiyle diyalektik alanında Arapça olarak yazılmış en uzun çalışmalardan biri olabilir.

17 ve 18. yüzyıllar, mantıkta olduğu gibi, Osmanlı âlimleri tarafından diyalektik alanında yazılan yeni el kitaplarının ortaya çıkışına şahit olmuştur. Bu kitapların en meşhur üç tanesi şöyle görünüyor:

(I) Birincisi, Hüseyin Şâh Amesyâvî (ö. 1512) veya Hüseyin Şah Antâkî'ye (ö. 1718) nispet edilen ve genellikle *el-Hüseyniyye* olarak bilinen isimsiz bir kitaptır. Bu eser, yazarın kendi şerhiyle birlikte, Ali Ferdi Kayserî (ö. 1715), Mehmed Dârendevî (ö. 1739) ve Müftizâde Mehmed Sadık Erzincanî'nin (1808) haşiyeleri gibi çok sayıda haşiyeleri ortaya çıkarmıştır.⁸⁰

(II) İkincisi Saçaklızâde'nin *Takrîrü'l-ķavânîni'l-mütedâvile min 'il-mi'l-münâzara'sıdır*. Saçaklızâde ayrıca bu çalışmasını oğlunun faydalanması için "*er-Risâletü'l-velediyye*" adıyla özetini yazmıştır ki bu kitap hızlı bir şekilde diyalektik alanında standart bir giriş kitabı olmuş gibi görünmektedir. Bu kitap, Hüseyin Mar'aşı (ö. 1762?), Halîl Akvîrânî (ö. 1809) ve 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda muhtelif ortamlarda basılan Abdülvehhâb Âmidi (ö. 1776) gibi âlimlerin çokça şerhlerini ortaya çıkartmıştır.⁸¹

78 March, *Catalogue*, no. 3386, 3387.

79 Mach, *Catalogue*, nrs. 3352, 3351 [yazar yanlışlıkla 16. Yüzyıl olarak tarihlendirmiştir], 3361. İsmâil Gelenbevî, *Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti'l Mir Ebu'l-Feth ala'l- Şerhi'l-Âdâb al-Adudiyya* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1234/1818-9)

80 Mach, *Catalogue*, no. 3392, 3393, 3394, 3396, 3397. Mehmed Sadık Müftizâde Erzincan'ın Haşiyesi, Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye tarafından 1307/ 1889-90'da basılmıştır.

81 Mach, *Catalogue*, no. 3407, 3403, 3404. Abdülvehhâb el-Amidi, *Şerh el-velediyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1261/1845; Matbaa-i Âmire 1274/1857-8; Matbaa-i Âmire 1288/1871; Yusuf Ziya Matbaası 1325/1907-8; Kahire: al-Matbaa al-Azhariyya, 1331/1912-3).

(III) Üçüncüsü İsmail Gelenbevî'nin *Risâle fi âdâbü'l-bahs*'ıdır. Bu çalışma, 19. yy'da İstanbul'da defalarca basılan Gelenbevî'nin öğrencisi olan Mehmed Said Hasanpaşazâde'nin (ö. 1776) şerhini ortaya çıkarmıştır.⁸²

Fizik ve Metafizik

17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı çevrelerinde yaygın olarak okutulan felsefe üzerine iki el kitabı daha önce belirtilmiştir:

(I) Birincisi, Kâdî Mîr el-Meybûdi şerhiyle birlikte Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme*'sidir. Ebherî'nin *Hidâyet*'i, başlangıçta sırasıyla mantık, fizik ve metafizik üzerine 3 bölümden oluşsa da, mantık bölümü 15. yüzyıla kadar çoktan kullanımdan kalkmıştı ve bu bölüme Meybûdi tarafından bir şerh yapılmamıştı. Bu eser genellikle Gıyâsüddîn Mansûr Deştekî'nin (ö. 1542) öğrencisi olan Muslihiddin Lârî'nin haşiyesiyle ve Devvânî'ye muhalif olan Deştekî'nin öğrencisi Meybudî'nin tenkitiyle beraber okutulmuştur. Şerh ve haşiyeler, eserini IV. Murat'a ithaf eden Zeynelâbidîn Gürânî, Kara Halil Tirevî, Haydar Hüseyinabâdi, Mehmed Kefevî ve İsmail Gelenbevî gibi Osmanlı ulemasının birtakım geniş haşiye faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır.⁸³

(II) İkincisi, Molla Hanefî Tebrizî'nin şerhiyle birlikte Celaleddin Devvânî'nin zorunlu varlığın varlığını ispatladığı *er-Risâletü'l-kadime fi isbâti'l-vâcib*'dir. Bu eser genellikle Mirzâ Cân Habibullâh Bâğanvî'nin şerhiyle birlikte okutulmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi, şerh ve haşiyeler, Haydar Hüseyinabâdi, Mehmed Tarsûsî, Ahmed Kâzabâdi ve Mehmed Kefevî gibi 17 ve 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden geniş haşiye faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır.⁸⁴

82 Mach, *Catalogue*, no. 3413, 3414. Mehmed Said Hasanpaşazâde, *Fethü'l-vehhab 'ala risalat el-adab* (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1263/1846-7; Matbaa-i Âmire 1274/1877 8; Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye 1310/1892-3).

83 Kara Halil, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1271/1855); Mehmed Kefevî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî* (İstanbul: Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1309/1891-2); İsmail Gelenbevî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1270/1853-4). Kûrânî ve Husaynâbâd'ın haşiyeleri için bkz. Mach, *Catalogue*, no. 3052, 3053.

84 March, *Catalogue*, no. 2402, 2403, 2404 ve 2406.

Kaynakça

- el-Amidî, Abdulvehhâb. *Şerh el-velediyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1261/1845; Matbaa-i Âmire 1274/1857-8; Matbaa-i Âmire 1288/1871; Yusuf Ziya Matbaası 1325/1907-8; Kahire: al-Matbaa al-Azhariyya, 1331/1912-3.
- Atâî, Nev'îzâde. "Hadâiku'l-Hakâik". *Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri* içinde. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, 2.
- el-Ayyaşî, Abdullah. *er-Rihle el-'Ayyaşîyye*. Rabat: Dar el-Maghrib, 1977.
- Bâkîr, Mirzâ Muhammed. *Hânsârî, Ravzâtü'l-cennât*. Qum, 1391/1971-2, c. 3.
- Bosnavî, Allâmek Mehmed. *Şerhu-Ş-Şemsiyye*. Süleymaniye Ktp., Laleli 2658 & Laleli 2661.
- Brockelmann, C. *Geschichte der Arabischen litteratur*. Leiden, 1937-49. ek 2.
- Çandarlı, Kara Halil. *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1271/1855.
- Çandarlı, Kara Halil. *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862-3.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfuz-Zunûn*. İstanbul: Ma'arif Matbaası, 1941-3, c. 1.
- Efendi, Abdünnâfi İffet. *Fenn-i Mantık: Mizân-ı Şerh-i Mütercim-i Burhân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295/1878; 1297/1879-80.
- Efendi, Şeyhî Mehmed. "Vekâiyu'l-Fuzalâ", *Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri* içinde, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, c. 3.
- Gelenbevî, İsmail. *Hâşiye 'alâ hâşiyat al-Lârî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1270/1853-4.
- Gelenbevî, İsmâil. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Mir Ebu'l-Feth ala'l-Şerhi'l-Âdâb al-Adudiyya*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1234/1818-9.
- Gelenbevî, İsmâil. *Şerhu İsâgûcî*. İstanbul: Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1306/1888-9.
- Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture*. London: Routledge, 1998.
- Hasanpaşazâde, Mehmed Saîd. *Fethü'l-vehhab 'ala risalat el-adab*. İstanbul: Matbaa-i Âmire 1263/1846-7; Matbaa-i Âmire 1274/1877 8; Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye 1310/1892-3.
- Hitti, P.-Amin, Nabih.-Butrus, Abd al-Malik. *Descriptive Catalog of the Garrett Collection of Arabic Manuscripts in the Princeton University Library*. Princeton: Princeton University Press, 1938.
- Hodgson, Marshall. *The Venture of Islam III*. Chicago: Chicago University Press, 1974.
- Howard, D. A. "Ottoman Historiography and the Literature of Decline of the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *Journal of Asian History* 22 (1988)
- İhsanoglu, Ekmeleddin. ve diğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. İstanbul: IRCICA, 1997, c.1.
- İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*. London: Weidenfeld&Nicholson, 1973.
- Kankîrî, Abdullah. *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1313/1895- 6.
- Karaağaç, Ahmed Rüşdî. *Tuhfetu'r-Rüşdî el-Karaağacı fî Şerhi Risâleti İsâgûcî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1279/1862-3.
- Kefevî, Mehmed. *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî*. İstanbul: Şirket-i Sehafiyye-yi Osmaniyye, 1309/1891-2.
- King, D. A. "Taki al-Din b. Muhammad b. Ma'ruf." *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. Baskı, Leiden: EJ Brill, 1960-2002, c. 10.
- Kuspınar, Bilal. *İsmail Ankaravi on the Illiminative Philosophy*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 1996.

- Lewis, G.L. (çev.), *Katib Chelebi: The Balance of Truth*. London: George Allen Unwin, 1957.
- Mach, R. *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection*, Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Mağnisâvî, Mahmud. *Şerhu İsbâğüci*. İstanbul: Şirket-i Sehafiyeye-yi Osmaniyye, 1319/1901-2.
- Mostarî, Mustafa. *Şerhu İsbâğüci*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316/1898.
- Mostarî, Mustafa. *Şerhu-ş-Şemsiyye*. Süleymaniye Ktp., Laleli 2662.
- el-Muhibbî, Muhammed Emin. *Hülâsatü'l-eşer fi a'yâni'l-ğarni'l-ğâdi 'aşer*, Kahire: el-Matbaa el-Vehbiyye, 1284/1867-8, 3.
- Murâdî, Muhammed Halil. *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-ğarni'-ş-şâni 'aşer*. İstanbul-Kahire 1291/1874-5—1301/1883-4 1:5 (Kürâni), 3:30-38 (Nablusi) ve 4: 9 (Hâni).
- Reichmuth, S. "Bildungskanon und Bildungsreform aus der Sicht eines islamischen Gelehrten der Anatolischen Provinz: Muhammad al-Sajakli (Sacaklızade gest. um 1145/1733) und sein Tartib al-ulum." R. Arzen & J. Thielmann (ed.), *Words, Texts and Concepts Cruising the Mediterranean Sea*, Leuven: Peeters, 2004
- Rescher, N.-A.O van der Nat. "The Theory of Modal Syllogistic in Medieval Arabic Philosophy", N. Rescher, *Studies in Modality* (Oxford: Oxford University Press, 1974)
- Robinson, Francis. "Ottomans-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems." *Journal of Islamic Studies* 8 (1997)
- el-Rouayheb, Khaled. "Opening the Gate of Verification: The Forgotten Arabic-Islamic Florescence of the Seventeenth Century." in: *International Journal of Middle East Studies* 38 (2006)
- Saçaklızâde, Mehmed. *Tertibü'l-'Ulûm*. ed. Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed, Beyrut: Dar'ul Beşar İslamiyye, 1988.
- Sayılı, Aydın. "Ala al-Din al-Mansur's Poems on the Istanbul Observatory." *Bellefen* 20 içinde (1956): 429-484.
- Sayılı, Aydın. *The Observatory in Islam*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Suveydî, Abdullah. *en-Nefhatü'l-miskiyye fi'r-rihleti'l-Mekkiyye*. El Yazması: British Library: Add. 18518, fol. 5r.
- Şevkî, Ahmed. *Hâşiye 'alâ şerh el-Fenârî*. İstanbul: Matba'at al-Hajj Muharram al-Bosnavî, 1309/1891-2.
- Şirvânî, Mehmed Sâdik b. Feyzullah b. Mehmed Emin. *Risâle fi kavv el-tasavvurât ve'l-tasdikât nâzâriyye*. El yazması: Dar al-Kutub al-Mısıriyya [Kahire], 121, Macami.
- al-Tabbâh, Muhammad Râğıb. *İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebe's-şehbâ'*. Halep: al-Matbaa el-İlmiyye, 1923-6, 6.
- Tokadî, Ömer Feyzî. *Dürrü'n-Nâci Alâ Metni İsbâgüci*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302/1884-5.
- www.yazmalar.gov.tr. Erişim Tarihi: 2 Temmuz, 2008.
- Zilfi, Madeleine. *The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age 1600-1800*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988.